

Ярослав Дзира
Українське Історичне Товариство
Київ, Україна

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ XVII-XVIII СТ.

В останні роки свого життя академік Михайло Грушевський був силоміць виселений із Києва та ізольований від українських наукових установ і культурних центрів, відірваний від друзів, учнів, родини. Сповнений тривоги за долю рідного народу і за його багатолітні культурні надбання, він на чужині, в Москві, продовжував уважно і всебічно студіювати історико-літературні пам'ятки, якими є козацькі літописи XVII-XVIII ст. позаяк готував водночас до друку свої наступні томи «Історії України-Руси» та «Історії української літератури». Козацьке літописання, якому з кінця 20-х років і аж до початку 90-х років XX ст. радянська історична наука з метою дискредитації Запорізької Січі та козаччини взагалі, приліплювала вульгарні клясові ярлики «козацько-старшинських», а ідеологію вважала ворожою інтересам «трудящих мас України», Грушевський по-новому і влучно визначив, як «літературу козацьких канцеляристів», яку створила головним чином після 1709 року національно свідомо і патріотично настроєна козацька інтелігенція-просвітники, «знаменитий прошарок військових канцеляристів».

Свої оцінки козацьких літописів, винятково цінні теоретичні висновки і побіжні думки, так потрібні для пояснення історико-культурного процесу XVII-XVIII ст. та їхнього значення для національного відродження XIX ст., він зумів опублікувати в двох столицях радянської Росії в академічних виданнях російською мовою (так поступали й наші вчені XIX ст.) у трьох статтях — «Самовидец Руини и его позднейшие отражения» (1932), «Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений» (1934), і українською мовою «З історичної фабулістики кінця XVIII в.»; останню розгорнув в ґрунтовне дослідження і, за його свідченням, мав подати до друку, але чи воно побачило світ не відомо. (Ми б умовно його назвали «Історія русів» та історична фабулістика).

Ці останні публікації Грушевського і тепер залишаються недоступ-

ними дослідникам історії України і літератури як на Батьківщині вченого, так і за її межами. Ми проаналізували їх восени 1991 року на наукових конференціях, присвячених 125-ти річчю від дня народження Грушевського в Нью-Йорку і в Торонті. Свій виступ опублікуємо після повернення в Україну, де є відповідна література для наукового оформлення дослідження.

На прохання голови Ювілейної комісії, організатора нової галузі української науки — грушевськознавства, професора Любомира Винара ми переклали їх рідною для Грушевського українською мовою і підготували до друку.

Перша стаття «Самовидец Руїни» тематично і хронологічно надто широка. У її центрі дослідження «Літопису Самовидця» і творчість Панька Куліша, тобто проблема національних історико-культурних традицій, поглядів на гетьмана Богдана Хмельницького і його старшинське оточення, на козацьку державу, козачину взагалі. Ця стаття, за свідченням автора, є російськомовним, мабуть, точним перекладом, розділу із VI тому його неопублікованої «Історії української літератури», який 1932 року був цілком готовий до друку, сучасна його доля не відома. Статтю супроводжує детальний і рясний науковий апарат. Тимчасом багато цитат, зокрема із літописів, надруковано з численними помилками, перекрученнями слів і цілих фраз, з пропуском рядків, часто зросійщеною мовою, навіть з пам'яті цитується Шевченко, неохайно оформлена й бібліографія, пагінація сторінок. Всі зазначені недоліки ми намагались виправити, за винятком праць М. Петровського, П. Куліша, М. Максимовича та періодичних видань, таких, як «Киевская Старина», «Україна», «Записки історично-філологічного відділу» тощо.

Треба зазначити, що Грушевський скрупульозно проаналізував всю літературу, пов'язану з дослідженням «Літопису Самовидця», уважно розглянув усі наявні гіпотези щодо можливого автора цього історичного джерела, залучивши для цього великий джерельний матеріал. І зіставивши біографічні дані Романа Ракушки-Романовського з тканиною літопису, дослідник також дійшов до того ж висновку, що і його попередники — автором «Літопису Самовидця» був генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і стародубський священик Роман Ракушка-Романовський (прибл. 1622-1703).

Грушевський слушно підкреслив, що дослідники літопису, зокрема Микола Петровський, найаргументованіше і найпереконливіше довіли авторство Ракушки-Романовського. За словами академіка «зараз майже неможливо собі уявити, щоб якісь нові дані могли зруйнувати або порушити цю тотожність», тобто збіг інформації, яку містить літопис з відомостями біографії Ракушки.

Готуючи третє видання «Літопису Самовидця» (Київ, 1971) ми також приєдналися до висновків згаданих двох авторитетних дослідників, що автором цього історичного джерела є Ракушка, але іншим

шляхом і аргументами. Ми стали розплутувати стежки від другого упорядника літопису Ореста Левицького (Київ, 1878) до полкового міста Стародуба, де жив Романовський в останні десятиріччя свого життя. Список літопису, що має назву «Іскрицького» і який ліг в основу двох останніх його видань, приніс Левицькому Іван Кулябко-Корецький, що був одружений з дочкою Іскрицького Ольгою, тобто тесть передав рукопис літопису своєму зятеві. Сам Петро Іскрицький (1704-1771) навчався в Київській академії, з 1721 року був військовим канцеляристом і бунчуковим товаришем, потім земським суддею Суразького повіту на Чернігівщині. Його дружина Олена Скорупа — дочка Стародубського козацького полкового писаря Григорія Скорупи, де проживали Ракушки-Романовські. Скорупа, напевно, мав службові та інші зв'язки з Ракушкою та його синами у цьому невеликому тоді містечку, від яких міг отримати і переписати літопис і передати також своєму зятеві Іскрицькому. Отже, загалом немає жодних аргументів, які б заперечили, що автором міг бути хтось інший, а не Ракушка. Це має визнати наша історична наука.

Також зазначимо, що Грушевський першим у шевченкознавстві вказав на конкретний вплив ідей «Літопису Самовидця» на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема на поетове посланіє «І живим і мертвим, і ненародженим...»; хоч головним джерелом цього вірша був літопис Самійла Величка, який, за словами дослідника, маємо розглядати, як «найзначніше художнє досягнення» літератури козацьких канцеляристів, тому його «літературна естетика заслуговує особливої уваги історика літератури». До речі, і Володимир Антонович травестійне оповідання Величка про сатира і чортів, які зібралися зі всього світу, щоб доценту знищити Україну, сюжет якого запозичено із «Визволеного Єрусалиму» Торквата Тасса і яке було одним із головних джерел шевченкової містерії «Великий льох», вважав одним із найбільших шедеврів давньої української літератури. Отже, маємо яскравий приклад історичної фабулістики, історію якої закликав вивчати Грушевський.

Можливо також, що поштовхом до якнайшвидшого друкування цих статей були для Грушевського політичні події 20-х — початку 30-х років в советській Україні, розгортання страшної для українського народу клясової боротьби. Вони в уяві історика могли асоціюватись і перегукуватись з далекими подібними кривавими подіями чорної ради 1663 року в Ніжині, коли голода з благословіння також московських політиків винищувала козацькі верхи, державотворчий елемент, а старшину менших масштабів засилала до Сибіру. Отже, і ці далекі, чорні сторінки козацької історії, які він в той час так уважно студював і аналізував могли посилити песимістичний настрій Грушевського. Вони, безперечно, ще більше посилювали вороже ставлення кол. Голови Української Центральної Ради до тих підступних псевдоідей щодо можливості найбіднішою частиною української нації побудувати свою українську суверенну державу на клясовій інтернаціональній основі.

Він бачив, як комуністична Москва за допомогою демагогічних гасел про близький комуністичний рай готувала українському селянству не тільки нове закріпачення, а й етнічний геноцид. Він мусів із жахом дивитись на 1933 рік. І цей запланований, за літописцем Величком етноцид, «щоб козаків і пам'ять не зосталась» комуністична партія починала із винищення «верхів», розпалюванням ненависті до розумової еліти нації, руками темної селянської маси. Так творилась в Україні нова страшна «срамотна година», від якої застерігав Ракушка-Романовський і Самійло Величко, і Шевченко, і Куліш, коли писав, що Україна «повинна або відірватись від Росії або загинути» (1843 р.) та ін. На нашу думку, ці обставини і були поштовхом для якнайскорішої публікації статей про козацьке літописання, звичайно, й неможливість їх надрукувати на Україні.

Грушевський застерігав дослідників і нашу історичну науку, що доконечною передумовою дослідження козацьких літописів є *«вивчення рукописної традиції: численних списків і варіантів і редакцій літописів, що досі зовсім не вивчені і нове видання літописів, значно задовільніше в порівнянні з тими, які ми сьогодні маємо»*.

На цей заповіт Грушевського щодо дальшого вивчення козацького літописання мусів би зважити ініціатор даремних і пустопорожніх гарвардських перевидань «Літопису Самовидця» і «Дійствій презильної брани» професор Прицак і Академія наук України у Києві.¹ Це ж марнотратство чужих коштів і паперу, праці друкарських працівників. Я майже два роки готував до друку «Дійствие презильной брани» і досі не можу визначити першооснови цієї історіографічної пам'ятки, яка налічує десь понад 40 виявлених списків. Саме тому на Україні зроблено гарний переклад літопису Самійла Величка не з академічного видання, а з трьох томів, що вийшли у середині ХІХ ст., у яких можна виявити тисячі помилок. Кого ж нам звинувачувати! Ми в цьому пересвідчились, коли готували до друку «Літопис Самовидця», «Дійствия презильной брани», «Реестру всього війська запорізького 1649 р.», працювали над дисертаційною темою про літопис Самійла Величка тощо. Сумно все це нам, читаючи статті Грушевського про козацьке літописання, усвідомлювати і брати аж 1991 року до рук гарвардські видання згаданих пам'яток. Адже козацькі канцеляристи задля української національної ідеї жертвували всім, ставали сліпими, як скажімо, Самійло Величко. Тарас Шевченко свідчив, що козацькі літописи «уже на пам'ять читаю», Леся Українка писала про їх стиль і пахощі давніх епох тощо.

Друга стаття «Про українську історіографію ХVІІІ в.» — це згусток думок теоретичного характеру про українську історіографію, літерату-

¹ Критичне обговорення козацьких літописів, виданих Українським науковим інститутом Гарвардського університету (з ініціативи О. Прицака), появляється в окремій статті.

ру, суспільно-політичну думку XVII-XVIII ст. та їх органічний зв'язок з нашою культурою XIX ст.: вказана нова періодизація історіографії, новий її напрям, розкрито взаємими богословської і чисто світської літератури. Козацьке літописання Грушевський поставив в залежність і як новий етап київської науки, а її церковно-схоластичну продукцію розглянув у зв'язку з її ставленням до Запорізької Січі і козаччини взагалі. Найяскравішим твором київських богословів він слушно поставив «Синопис». Грушевський конкретно пояснює чому в певний період наша історична наука виявляла зацікавлення найвидатнішими козацькими літописами — «Самовидцем», «Дійствами», «Історією русів», чому поза увагою залишалася наймонументальніша пам'ятка літопис Самійла Величка, зазначив і причини розвінчання їхнього авторитету в XIX ст. Він вперше в українській історіографії поставив їх як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу і своєї доби.

Найбільше уваги у цій статті він присвятив «Дійствам», зазначив їх вплив на концепцію найвидатнішого твору про добу хмельниччини монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». Однак найвидатнішим і найпоширенішим твором літератури «козацьких канцеляристів» вважав «Дійства», навіть визначив час, коли ця історіографічна праця могла найімовірніше з'явитися. Закликав дослідників вивчати козацьке літописання з рукописної основи. Гарвардське видання «Дійствій», не можемо вважати науковою публікацією, яке без аналізу вийшло під ім'ям Григорія Граб'янки.

Що ж до авторства «Дійствій презильной брани», то його й досі безпідставно приписують гадяцькому полковникові Григорію Граб'янці. За стилем, композицією твір складається з двох частин. Перша і головна присвячена «небывалой брани Богдана Хмельницького» і вона є самостійною частиною праці. Саме її має на увазі Грушевський, коли твердить, що високоосвічений автор писав літопис «за правилами схоластичної риторики», що він «складає промови і діалоги за прикладом своїх клясичних взірців». Друга частина, що починається описом історичних подій з початку 60-х років, зокрема 1667 р. — це компіляція чи переказ у хронологічному порядку «Літопису Самовидця» та інших дрібніших джерел. Цього автор і не приховує, бо на першій сторінці зазначає «з розних литописцов и из диариуша на той войні писаного». До речі, є дві редакції твору. Одна українською мовою написана, а друга слов'яноукраїнською. Отже, автор цього вченого, щедрого за джерельною основою твору мусів закінчити Київську академію. А Граб'янка, як досі відомо, з ранніх літ починав військову кар'єру у козацькому війську і в Київській академії не навчався. Мова може йти про академію часів Теофана Прокоповича.

Це ж стосується і творів пізнішого часу — «Короткого опису Малоросії», і особливо «Історії русів». Отже, Грушевський постійно застерігає, що козацьке літописання треба починати вивчати з рукописної основи, з поширення рукописних списків. А «Дійства презильной

брани» були дуже популярними протягом всього XVIII століття, поширюючись у численних рукописних списках, зазнаючи різних стилєвих і смислових змін — скорочень, доповнень.

Коли Грушевський цитував київську публікацію цього літопису, він застерігав читача статті «Самовидец Руини»: «цитую скорочено, не дотримуючись мало авторитетного правопису цього видання». У такій мовній зросійщеній спотвореній формі українська наука цитує це видання вже майже сто сорок років! Головне ми і сьогодні не знаємо першооснови «Дійствій».

Вступ Луценка до Гарвардського видання є літературознавчим дослідженням, написаним на матеріалі ґрунтовного дослідження Миколи Зерова, його дипломної праці, як випускника Київського університету (десь 200 сторінок), а також праць Лазаревського, Наріжного, Апанович, Грицяя та ін. літератури про мистецтво барокко. У ньому ряд помилок різного характеру. Наприклад, уже в першому абзаці автор вступної статті твердить, що в період «народно-визвольної війни» під проводом Хмельницького на Україні «зародилися елементи державності». А що б сказав з цього приводу найвидатніший дослідник Хмельниччини Іван Крип'якевич, який написав велике дослідження «Держава Богдана Хмельницького»? Адже такі елементи нашої держави як територія, народ, мова тощо, споконвік існували, а Хмельницький утворив повнокровну українську державу зі всіма атрибутами. Невже й головний редактор цього не розуміє, а підтримує концепцію великодержавної російської історіографії.

Позаяк вступ є літературознавчим дослідженням, у ньому немає жодного рядка про «Дійствія» як найважливішу працю нашої історіографії XVIII ст. про її вплив на історичну науку XIX ст., зокрема на монографію Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький», на що вказував Грушевський. Варто було згадати, що український письменник Осип Маковей на матеріалі «Дійствій» написав свій твір «Ярошенко».

Нам тяжко зрозуміти, кому адресували гарвардське видання «Дійствій» упорядник Ю. Луценко і головний редактор О. Прицак, редакційна колегія, коли в ньому немає іменного та географічного покажчиків (в передмові є обіцянка) і не вміщена пропущена з цензурних умов 195 і 196 сторінка, яка 1894 року була опублікована О. Лазаревським у «Киевской Старине». Це видання мала б супроводжувати стаття Грушевського «Про українську історіографію XVIII в.», яка головним чином присвячена «Дійствам», адже головний редактор знав, що додаткового тому не буде, оскільки ця історіографічна праця мало досліджена. В зв'язку з цим велику послугу українській науці зробив би професор Прицак, якби замість цього видання на ці ж кошти видав прекрасне дослідження Миколи Зерова про тюркізми в козацькому літописанні. Та й саме ім'я Граб'янки згідно фонетики української мови треба писати з апострофом, бо там відчувається виразна роздільна вимова.

Останньою публікацією Грушевського, яка побачила світ 1935 року,

отже, після смерті вченого, є його «окрайці думок» «З історичної фабулістики кінця XVIII в.» — п'ятисторінкова, але надзвичайно важлива теоретична розвідка про методологію і методу творення історіографічних праць давнього періоду української історіографії, живучість цих традицій, тобто про творчу майстерню літописців та істориків, включаючи значною мірою і XIX століття. За жанром і стилем твори давньої історіографії визначають переважно як історико-літературні повісті, літописи, хроніки тощо.

Дослідники історії українського літературного процесу вже розкрили ідейно-художній, жанровий, стилістичний характер творів давньої доби, вказали на їхній тисячолітній безперервний органічний розвиток, на переймання, успадкування, запозичення. Відомо, наприклад, про поширення в Україні на національній ідейно-естетичній основі методом перелицювань, травестій жанру байки — від Езопа, Лафонтена і до наших байкарів XVII-XIX ст. Цією ж творчою методою користувалися і тоді, коли зверталися до творів Гомера, Тита Лівія, Торквата Тасса, до «пана Вольтера» тощо. Або ж з часів прийняття християнства відразу ж українізувалися чужі імена відповідно до ритмо-мелодики і законів нашої мови та рівня суспільно-політичних і культурних вимог певної доби. Таким чином, підкреслюється органічний зв'язок української писемності від її витоків з європейської і світовою культурою. Українська література й історіографія творилися також кількома чужоземними мовами — церковнослов'янською, латинською, польською, німецькою, французькою, російською та ін. При цьому дослідники розкривають з'яву нових ідейних і художніх напрямів, шкіл, зокрема бароккової, вимальовуються секрети творчої індивідуальності, патріотизм, світогляд, національна своєрідність письменника, його мовотворче мистецтво.

На щось подібне звернув увагу дослідників Грушевський і в творчій майстерні наших літописців та істориків, яким через політичні обставини часто значно важче було виявити свою індивідуальність, позаяк історіографія наука точніша, однозначніша своїм фактографічним боком, термінологією, ніж література. Та й історичних джерел, документів підневільної України з будь-якої доби обмаль, особливо своїх, на що так відкрито нарікав літописець Самійло Величко. Літописцеві чи історикові треба було часто приховувати свої власні політичні погляди, національні почуття, ставлення до своїх супротивників, своє ім'я, затирати сліди запозичень, чого вимагало бароккове мистецтво слова або ж покликатися на високі наукові, державні, культурні авторитети, документи. Скажімо, козацькі літописці XVII-XVIII ст. на перших сторінках своїх праць часто зазначають, що вони тільки сумлінно «зібрали», «склали», використали різні свої джерела, а також друквані праці польських, німецьких, французьких та інших чужих авторів про національно-визвольні війни і повстання українського народу. Інколи по-біжно, мабуть, за польською традицією, згадують праці грецьких та

римських істориків, які вони, певне, студіювали в тодішніх школах. Приміром, героїчний образ Богдана Хмельницького у козацьких літописах подібний до образу Ганнібала, змальованого Тітом Лівієм і до малюнку князя Святослава, зображеного руським літописцем, як і подібні до римського історика фабулістика, форма і стиль ораторського мистецтва, промов, діалогів, документів козацьких художників слова. Так, польські джерела про хмельниччину дають гостру неприязну інтерпретацію і оцінку українсько-польським взаєминам і зокрема політиці гетьмана, інколи в найчорніших фарбах малюють його образ, за те, що він розвалив Річ Посполиту, тоді як у козацьких літописах, за винятком «Самовидцевого» натрапляємо на панегірики Богдану, козацькому «Мойсеєві», що врятував Україну. Польські письменники творили по свіжих слідах війни і залишили щедрю літературу про добу Хмельницького. Надто обережним з кожним словом і фразою треба було бути козацьким літописцям, коли вони торкалися українсько-російських взаємин після Переяславської «ліги» 1654 року, в умовах пошматованої чужими кордонами рідної землі — Росією, Польщею, Туреччиною, або ж після подій 1709 року. І ця давня традиція жила і підігрівалась, роздмухувалась радянською історіографією аж донедавна.

Грушевський хоч і коротко, фрагментарно сформулював основні етапи розвитку української історіографії, зокрема в статті «Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів», показав байдуже ставлення київських богословів до живої козацької історії, (за кількома винятками), яких у XVIII ст. витіснила козацька інтелігенція — «прошарок козацьких канцеляристів», що започаткував новий напрям в українській історіографії і таким чином готував національне відродження XIX ст. На цю роль козацьких істориків чи не вперше вказав Іван Франко ще 1907 року в своїй «Історії української Літератури».² Майже через три десятиріччя таку ж думку висловив і Грушевський: «Неувага до цієї літератури (козацьких канцеляристів — Я.Д.) — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття». Це стисле формулювання двох великих вчених про значення нашого літописання повинно лягти в основу концепції про народження нової української історіографії та літератури, зв'язків органічного розвитку давньої історичної науки з історичними працями XIX століття.

Грушевський зауважив, що з причин недостатньої кількості національних джерел, історики змушені були вдаватись і до європейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, а в разі потреби вигадувати свої, переносити в інше, часто рідне гео-

² Іван Франко, *Твори*, т. 40, стор. 331-332.

графічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців, краєзнавчої літератури. Козацькі літописці часто полемізують з чужими авторами, беручи у них голі факти, і закидають їм необізнаність із справжніми подіями української історії і відкидають їх. В такий спосіб творили свою національну концепцію історії України козацької доби. Цьому особливо сприяла рукописна форма (часто анонімна, псевдонімна, чи комусь приписана) поширення цих творів, кінчаючи «Історією русів». В умовах національного гніту і жорстоких переслідувань, в політичних умовах XVIII ст., особливо після подій 1709 року, коли всіх українців звинувачували в «мазепинстві і зраді», наші літописці не дбали про свою особисту славу, а бажали, щоб їхні рукописні твори служити збереженню автономних прав України. Їх адресували часто вузькому колу читачів — друзям, знайомим, родині. Тому автори приховували своє ім'я, ховаючись або покликаючись на високі авторитети, якими міг бути, приміром, видуманий канцелярист Хмельницького Самійло Зірка чи єпископ Георгій Кониський, Григорій Граб'янка, гадяцький полковник тощо. Тому, як правило, аналіз тексту в багатьох випадках — це єдиний і надійний ключ, який допоможе відкрити невідомого автора і таким чином, його світоглядні позиції, ставлення до конкретних історичних фактів, глибше пояснити ідейне спрямування твору, таких як, скажімо «Літопис Самовидця», автором якого, як виявили дослідники, був Роман Ракушка-Романовський, що так майстерно зумів приховати своє ім'я.

Грушевський слушно вказав, що традиції «фабулістики» жили українську історіографію, першої половини XIX ст. Він мав на увазі праці Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова, П. Куліша та інших, а ми додамо ще й особливо Тараса Шевченка, які були водночас і письменниками, фолкльористами, етнографами. Освідомлюючи це, Грушевський закликав розглядати «фабулістику» історичних праць в комплексі разом з літературними і фолкльорними творами. Для потвердження цієї своєї думки він покликався на дослідження своєї талановитої дочки Катерини над текстами історичних пісень і дум, а також на історико-фолкльорний збірник «Запорожская старина». Вміщені тут твори, були стилізовані або й окремі підроблені І. Срезневським і мали тому великий вплив на дальший розвиток української літератури та історичної науки, бо відповідали смакам читачів. «В сфері літературної історії, — наголошував Грушевський, — значення історичної фабулістики величезне». Вчений міг би вказати і на подібні явища в інших слов'янських культурах, приміром, в чеській, в якій у добу національного відродження в XIX ст. були створені і стилізовані під мову середньовіччя два славнозвісні тоді рукописи «Краледворський» і «Зеленогорський». Адже й доба європейського відродження, барокової культури ґрунтувалася на зверненні до античної культури і творчого, на національній основі, опрацювання античних сюжетів і наукових мистецьких здобутків. Ця риса і мистецьке

явище яскраво проявляється і в літописі Величка і в «Дійствіях», і в праці О. Рігельмана. Останній для написання свого твору використав списки літопису Самовидця і «Дійствій», викидаючи терміни «Україна», «козацький», заміняючи їх на «Росія», пропускав одіозні постаті, їх освітлення літописцями, окремі історичні події. Отже, цілком закономірним є й те, що саме в такий спосіб використовував твори своїх сучасників і попередників великий український письменник Микола Гоголь, зокрема найрідніші його серцю історичні думи, пісні, а також літописи, особливо «Історію русів», твори своїх сучасників С. Наріжного, Г. Квітки-Основ'яненка і це було тоді природним явищем. Грушевський у зв'язку з цим звернув увагу дослідників, що біографія Богдана Хмельницького сповнена фабулістичних сюжетів. Один із її дрібних епізодів, складений Шерером, переніс автор «Історії русів» до своєї праці. Він надихав Гоголя написати історичну драму «Вибритий ус», яка, на жаль, не була створена.

Отже, найбагатшою скарбницею історичної фабулістики, спричиною національним ідейно-політичним задумом і спрямуванням твору, Грушевський справедливо вважав останню працю літописно-публіцистичного жанру «Історію русів». Цій темі, за його свідченням, як ми вже зазначали, він присвятив спеціальну розвідку, яку, як далі твердить, «збираюсь подати до друку», але вона покищо не віднайдена. [Для повнішого уявлення, ми намагались певним чином доповнити цю статейку своїми міркуваннями щодо історичної фабулістики і її ролі в нашій літературі, бо саме вона й породила перший твір нової української літератури «Енеїду» Івана Котляревського.]

Гадаємо, що ця остання стаття Грушевського мала б мати трошки уточнену назву «З історії української фабулістики початку ХІХ століття». Дослідник «Історії русів» ще за традицією вважає, що вона написана наприкінці ХVІІІ ст. Студіюючи текст твору, дослідники не звернули уваги, що сам автор, розповідаючи про початок царювання Катерини ІІ, пише ось що: «Імператриця Катерина Олексіївна ІІ виступила на всеросійський престіл червня 20-го року 1762». І далі продовжує в своєму стилі, цілком прозоро свідчить

«Царювання імператриці почалося і *довгі літа тривало* з великими намірами у ділах внутрішніх та зовнішніх і такими ж успіхами в заходах цивільних і військових, які *піднесли* Росію на верховини величі й слави, на подив і заздрість усіх народів, а *доконувано* їх під девізом «Недокінчене завершуємо» (стор. 339).

Очевидно, що автор добре знав, коли закінчилося царювання Катерини ІІ, але вжив дещо абстрактне визначення *довгі літа*, забувши при цьому вжити теперішній час «*триває*», «*підносить*», «*доконують*». Отже, царювання Катерини ІІ, згідно законів граматики вжиті на означення дії, що вже завершилась, тобто після смерті її 1796 року. Цієї нижньої межі написання «Історії русів» дотримувався й один з най-

авторитетніших її дослідників професор Олександр Оглоблин. Він навіть уточнював своє твердження: «Історія русів» була написана «найправдоподібніше — між 1802 і 1805 роками». Дослідник при цьому ґрунтувався на виданнях праць, які були відомі автору «Історії русів» і вийшли в світ 1801, 1804 і 1805 роках, але не називає їх, обіцяючи сповістити про них читачеві згодом у спеціальному дослідженні «Студії над „Історією русів”», яке, на жаль, й досі не побачило світу.³

1991 року український переклад «Історії русів» вийшов аж через 170 років після написання твору у Києві. Ініціатором цього видання був перекладач, поет Іван Драч і автор цих рядків ще 1987 року. Але видавництво, знаючи мою наукову принциповість, яка проявилася під час публікації моїх статей про Шевченка, і, мабуть, побоюючись моєї інтепретації цього твору, відсунуло мене від видання «Історії русів». Уважно читаючи текст праці, я виявив інший текстуальний аргумент, який вказує нижню хронологічну межу написання «Історії русів» — після 1812 року.

У тексті твору понад десять разів вжито новий географічний термін «*Басарабія*», який, як свідчать документи, довідники, почав вживатися в літературі після 1812 року, коли Басарабія внаслідок російсько-турецької війни відійшла до Новоросійського краю з центром в Одесі. Досі цей край південну Басарабію називали Буджак, Буджацька орда, де з давніх часів знаходились міста Кілія, Очаків, Аккерман, Галац. Мабуть десь із цього часу починає утверджуватись цей термін в російській літературі, спочатку у пресі.

Автор «Історії русів» цей новий термін вживає, описуючи вже початки козацтва поряд з сусідніми традиційними літописними Волоська земля, Волохи, Мултянська земля, Молдова. До речі, в козацьких літописах Самовидця, Величка, так званого Граб'янки термін «*Басарабія*» не зустрічається жодного разу, а тим часом в «Історії русів» Буджак вжито один раз (стор. 253).

Приведемо ці місця з «Історії русів»: 1506 року «створено тоді з козаків малоросійських сильну сторожу між *Басарабією* і Кримом, понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів» (стор. 23); 1518 року «Повертаючись од Білгороду руського, гетьман Ружинський зустрінутий був турками і татарами, які виступили були з Білгороду, або Акерману татарського, що в *Басарабії*» (стор. 28); отже, тюркську назву Акерман, теж замінено на Білгород; 1534 року Венжик Хмельницький мав наказ «відбивати військом своїм велику орду татарську, що зібралася була з Криму й *Басарабії* і пробивалася через Молдавію та Волинь до Польщі» (стор. 32); 1575 року гетьман Свирговський і Ганджа «з військом своїм, проходячи Молдавію та Валахію... Очистивши ті землі від нава-

³ *Історія русів*. Редакція і вступна стаття Олександра Оглоблина. Переклад Вяч. Давиденка. Видавництво «Вісник» — ООЧСУ, Нью Йорк, 1956, стор. VIII, XXVII.

ли турецької, коли повернув гетьман від Дунаю на *Басарабію* під місто Килію...» (стор. 36); Гетьман Сагайдачний, «покидаючи Галац, скерував свій похід на *Басарабію*» (стор. 67); 1684 року відправлений був гетьман (Яким Куницький) «од короля із своїми козацькими полками до *Басарабії* супроти білгородських татар» (стор. 243); 1688 року полковник Семен Палій «замкнув *Басарабію* і побив у ній татар під Очаковим, Акерманом і Кілією, і звідтіля вивів багато полонених татар з великою здобиччю» (стор. 249); 1711 року запоріжці мали Січ «посередині степів татарських, себто в гирлі Дніпра і Бога, не знали кому дістаються вони, і пристали до Орлика, а з ним і татарами кримськими та *басарабськими* часто вчиняли наскоки та руйнування в Малоросії» (стор. 294); 1690 року задніпровські козаки «під командою полковника вінницького Самуся... грали таку саму роллю з татарами в *другій частині Басарабії*, за рікою Дністром. Вони напавши на татар біля міст Акерману і Кілії, попалили їхні житла... визволили багато бранців» (стор. 253); 1694 року «під час походу військ татарських з Криму і *Басарабії* до границь цісарських, гетьман Мазепа, прикриваючи з усіма військами своїми границі малоросійські...» (стор. 259); 1714 року розкольників російські «поповнили зайдами своїми всю Польщу, Прусію, Молдавію та *Басарабію*» (стор. 300). Отже, аналіз тексту твору свідчить, що терміном «*Басарабія*» автор позначає Буджацьку землю, яка щойно 1812 року відійшла до Новоросійського краю. Це дає підстави твердити, що «Історію русів» написано після 1812 року.

З тексту твору видно, що автор мав прекрасну військову освіту і показав себе талановитим письменником-баталістом. Кожна битва від найдавніших часів, що зображена в «Історії русів», змальована детально, обгрунтовані перемоги і поразки, розкрито мистецтво ведення бою, рясніє нова військова термінологія, чого не зустрінемо в жодному історичному творі нашої історіографії. Можна припускати, що автор брав участь у війні на Півдні України в Причорномор'ї з Туреччиною або ж з Наполеоном 1812 року. Тому, може, й не випадково він кілька разів цитує «славнозвісного філософа і письменника „пана Вольтера”», його «Історію про Карла XII» чи як він її в іншому місці називає за традицією мистецтва барокко «Шведською історією», а також відкриті Грушевським інші французькі джерела про Україну менших авторитетів Жана-Бенуа Шерера, Ніколя-Габрієля Леклерка і П'єра-Шарля Левека — своїх сучасників.

В «Історії русів» крім того, як і в літописі Самійла Величка, «Дійствах презільної брани» та інших творах важливу роль відіграє ще й юридична фабулістика, завданням якої переконати читача, що Україна була суверенною козацькою державою, а потім автономною; з нею підтримували зв'язки різні держави і підписували угоди як «рівний з рівним, вільний з вільним» і головне показати, що і Росія видавала такі ж документи і шанувала автономні права української держави, гетьманського уряду. Автор мав прекрасну юридичну підготовку, був обіз-

аний з дипломатичними документами, які вміло перекладав з польської, української мов або ж стилізував відповідно до політичних обставин його часу.

Помітний джерельний і стильовий вплив на автора «Історії русів» монументального твору козацького літописання — Самійла Величка, про що зокрема свідчить і наявність на сторінках його праці так званого Білоцерківського універсалу (стор. 95-103) — хоч із численними помилками. Автором цього універсалу є Самійло Величко, а також зустрічаються у праці невідомого автора й інші фабулістики з літопису Величка, починаючи із зауваження, що історію українського народу треба починати вивчати з грецьких, римських та інших чужих історичних праць. Але головне — це спорідненість в національній ідеї в захисті автономних прав України, у високому пристрасному патріотизмі, бароковому стилі. До речі рукопис Величка зберігався тоді в родині Полетик, Судієнка, Чепи.

Сам автор не раз вказує й місце написання твору, звідки він як і інші українці в минулому дивився на історичні події, що розгорталися навколо нього на Україні. Таким орієнтиром в XVII-XVIII століттях, а за традицією й на початку XIX ст., служив Дніпро, який 1667 року став кривавим політичним рубежем в серці України — Правобережна Україна, що і далі зносила шляхетський гніт і Лівобережна, яка стала згодом кріпацькою, залишила собі Росія. Автор жив на Лівобережжі, коли писав, що на Україні з'явилося «п'ять самозванців гетьманів... Два з них були *задніпровські* полковники Тетеря і Дорошенко, а два *сьогобічні* полковники полтавський Сомко і ніжинський Васюта...» (стор. 212). Професор Оглоблин зазначає конкретніше місце написання «Історії русів» — Новгород-Сіверщина.

Думка Грушевського про «Історію русів», як найбагатшу скарбницю української фабулістики найяскравіше потверджує виклад історії українського народу від найдавніших часів до початку 60-х років XVII століття. Приміром освіченим українцям було зрозуміло, що автор вигадав двох секретарів Хмельницького: «Тим то від сторони малоросійської вислав Хмельницький на конгрес Зборівський писаря генерального Кривоноса, осавула генерального Дем'яна Многогрішного і секретаря гетьманського Івана Виговського» (стор. 129).

Тим часом відмова полковника Івана Богуна присягнути московському цареві в Переяславі і його палка промова, зміст якої викладено в «Історії русів», має ряд цілком реальних фактів. У квітні місяці цього року, працюючи над архівними документами Посольського приказу в Осередку досліджень історії України ім. Петра Яцика в Альбертських університеті, які придбав директор Канадського інституту українських студій д-р Франк Сисин, ми виявили три дуже цікаві однакові документи про Івана Богуна. Вони свідчать, що 1646 року Богун перебував на Слобідській Україні в пониззі Дону, тобто на українсько-російському пограниччі. На Дону, на Казанському перевозі воронізькі стрільці і

донські козаки, очолювані головою стрільців Васиелем Стряковим для розшуку і захисту від кримських татар, побудували городок. І до цього городка «приходили из Королевского Величества стороны из порубежных городов Хомутца да с Сорочина черкаси конние, человек з двести, а старшим у тех черкас бил *Ивашко Богун* да федька. А чей син и как ему прозвище и того не ведомо и к тому городку приступали, Царского величества людей 400 человек побии досмерти, а иних переранили» (кадри, арк. 249, 844, 230). Інші загони «воровских черкас», або «воров-черкас» налічували по півтори тисячі і більше людей перехоплювали царські і татарські документи, забирали подарунки для царя і його вельмож, чи московські соболі. Словом, чимало років Богун вивчав життя і політику московського царизму, бачив життя народу в Московській державі і на її окраїнах. Богун знав і про фанатичне титулування російських царів на аркуш паперу і про те, що за пропущення одного слова, той, хто зробив таку помилку карався горлом, а ті хто покидав межі держави називався «изменником» і також карався смертю, що полонених засилали до Сибіру, про підкупи соболями володарів чужих держав та інші жорстокості, якими переповнені ці документи. Якби Хмельницький та його оточення, подібно до Богуна бачило на власні очі життя царів, вельмож і простого люду в Московській державі, навряд чи вони присягали б на вірність московському цареві.

Автор «Історії русів» зазначає, що гетьман і старші віком чини приставали на протекцію московську, виходячи із єдиновірного і єдиноплемінного кореня. Тим часом молодша старшина устами свого прибічника «осавула генерального Богуна» супротивилися, доводячи, що

«в народі московськїм панує найнеключимее рабство і невільництво у найвищій мірі, і що в них, окрім Божого та царського, нічого власного немає і бути не може, і людей, на їх думку, створено нібито на те, щоб у світі не мали нічого, а тільки рабствували. Самі вельможі та бояри московські титулюються звичайно рабами царськими, і в просьбах своїх завсіди пишуть вони, що б'ють йому чолом; щождо посполитого народу, то всіх їх уважається за кріпаків, що немов би не від одного народу походять, а накуплені з бранців та невільників, і тих кріпаків, або, як вони їх звуть, крест'ян обох статей, себто чоловіків і жінок з дітьми їхніми, за недовідомими у світі правами й привласненнями, продають на торговицях і в житлах власники і господарі їхні нарівні з худобою, а незрідка й на собак вимінюють, і продавані повинні до того ж бути ще зумисне веселими й виказуватися своїм голосом, добротою й знаттям будьякого ремесла, щоб через те скорше їх купили і дорожче заплатили. Словом сказати, з'єднатися з таким неключимим народом є те саме, що кинутися з вогню в полум'я» (стор. 134-135).

Вся ця психологія і політика московського царату залишалась живою і після селянської реформи 1861 року і була успадкована комуністичним режимом.

Починаючи з 60-х років фабулістика «Історії русів» іншого харак-

теру. Виклад подій — це скорочений переказ таких відносно достовірних джерел як літопис Самовидця і гострі власні політичні коментарі. Ось тільки три яскраві цитати запозичень автора із «Самовидця», які подибуються і на сторінках «Дійствій презильной брани». Порівняймо їх малюнки.

Праця Ракушки-Романовського: — «Того ж літа гультяй ніякийсь Децик усе Поліся спустошив, але і того у Ніжині взято до вязення і згинув» (стор. 99).

В автора «Історії русів»: Одначе й другий, що звався в тій стороні (Правобережжі — Я.Д.) гетьманом, якийсь Децик, мав при собі військо з охотників і плундрував з ними поліські селища, але ватагами Брюховецького зловлений і вкинутий у ніжинську в'язницю, де і помер» (стор. 218).

В автора «Дійствій презильной брани»: — «Того ж году некій свеволец Децик нарекшися гетманом все Поліся опустошил; которий уловлен, в заключеніи темничном в Ніжені погибе» (стор. 189). Як бачимо, оповідання Самовидця обросло в автора «Історії русів» низкою деталей, які впливали з його змісту.

Візьмемо просторішу цитату з цих же трьох творів:

У Ракушки-Романовського: — 1672 року турецький султан,

«притягнувши, Кам'янець найшовши не в готовности, бо військо з Кам'янця вийшли на тот час били за упрошенем мешчан, же не сподівалися того приходу турчинового. Где тилько неділь дві держались, але знать, же юж гнів бозкий наступив, бо порохи в цегавзу запалились, где много замку викидано, і так Кам'янець здали августа 18, где і сам турчин, маючи там уехати, приказав, аби умерлих з склепів вибрано і за місто вивезено, що зараз училено. Усіх умерлих так з склепів, яко із гробів викопивано і за місто вожено, а образи божіе, беручи з костелів і церквей, по улицях мощено, по болотах, по которих турчин в'єхав в Кам'янець і его подданій незбожній Дорошенко гетьман... В Кам'янцю зостало християн русі, ормян, которіе собі упросили: русь три церкви, а ормяне одну, і то с трудностю великою їх набоженство управується» (стор. 114-115).

В «Історії русів»:

— Султан Магомет IV... і серпня 1672-го року взяв в облогу Кам'янець-Подільський, де зустріли султана хан кримський і Дорошенко з своїми військами. Мешканці із своєю слабою залогою могли боронитися в місті тильки 15 днів, а там, не мавши запасів і достатнього війська, 16 серпня здали місто на капітуляцію. Султан в'їжджаючи до міста, показав пишність свою тим, що звелів передусім викопати із землі всіх похованих мерців і вивезти кості їхні далеко поза місто, винести з усіх церков, од турків з перед того пограбованих, усі ікони і розкласти їх по вулицях міських, замість помостів для турецьких пішоходів, а опісля обернути на мечеті турецькі, з яких зоставлено, на просьбу й окуп мешканців, тильки три для християн та вірмен» (стор. 223).

Одна творча деталь. Автор вираховував на основі календаря Самовидця дні і міняв їх на точніше число.

У «Дійствіях презильной брани»: — Турецкий цар

«сам со всіми войски, приказавши и ханови з Дорошенком к себѣ прійти, под Камянец прійде и внов не обрѣтши войск польских, к сему же порохи в цекавзу запалившия, часть замку разтерзавши, развергоша, — коїх ради вин граждане, в облеженю бившие недель две, 18 числа місяця августа Камянец турчину отдаша. Для его же уезду очищаючи, мертвих людей з склепов вибрано і вне града вивожено; такожде по улицях градских, где багато и грязь бяше, иконами церковними путь постилано и мости мощено, по их же турчин и его подданій, безбожній Дорошенко... а в Камянцу оставшья русь испросиша себе у турков три церкви, а армени едину, в них же со великим трудом молитви церковнія совершаху» (стор. 206-207).

І ще один приклад із цих же творів.

У Ракушки-Романовського: — 1684 року

«І с той війни Куницький з нем-ного козаків утік, розуміючи, же тоє військо не оборониться от орди. Але козаком орда не могла нічого учинити — в цілости вернулись і оного Куницького своего старшого убили і наставили межи собою старшим Могилу, козака з Запорожа, которий з ними в Невмирові зоставав, називаючися гетьманом» (стор. 140).

Автор «Історії русів» значно розширив це оповідання: — 1684 року Куницький, що його виправили супроти білогородських татар,

«то він зобачивши татар більшому від свого корпусу числі, злякався і ганебно втік од своїх полків, залишивши їх у непевности, напризволяще. Козаки, проголосивши зараз головним начальником своїм полковника брацлавського Дмитра Могилу, створили з полків своїх, за його наказом, пішу батаву, або фалангу і, будши оточені з усіх боків татарами, пробилися крізь їхні юрмища і вернулись до своїх границь щасливо оборонними заходами, а там, знайшовши Куницького, що втік був од них, забили його присудом усього війська, тупими кінцями своїх ратищ» (стор. 243-244).

У «Дійствіях презильной брани» це оповідання подано у такій формі:

«... но когда син ханский з ордами на него наступил, он не надеялся отбитися, з войска, в малой дружине, убежал; а войско без него, гетмана, от татар отбившия и в цілости возвратившия, Куницького убили».

Далі йде підзаголовок «Гетманство козака запорожского Могили за Дніпром» і розповідається про нього (стор. 233).

Таким чином і на цих трьох прикладах, історичні факти, які першим виклав у XVII столітті Ракушка-Романовський, а наступного століття переказав україно-словянською мовою автор «Дійствій презильної брани» і останнім у XIX столітті вже українським варіантом російської мови автор «Історії русів», яскраво бачимо як розвивалася історична фабулістика, маємо можливість заглянути і в творчу майстерню наших літописців та істориків XVII-XIX століть, виявити їхню творчу інди-

відуальність, погляди, стилістичну майстерність, визначити, що нового вносив кожний із них у розвиток нашої історіографії. Також бачимо у цьому зв'язку велике значення літопису Ракушки-Романовського як важливого першоджерела козацького літописання. Ці приклади також показують трагічну долю писемної української мови, яка у XVII столітті розвивалась на живій народній основі, а в наступному столітті царизм спрямував її у русло церковнослов'янщини і таким чином зумів українську мову витіснити російською мовою, якою користуються наші історики XIX століття, одним із українських варіантів якої вживає автор «Історії русів», Микола Гоголь та інші. На це звертав увагу ще Тарас Шевченко, даючи оцінку творчості Григорія Сковороди, якою відірвала від рідної мовної стихії латина і московська мова.

Цю свою останню статтю Грушевський опублікував у північній столиці радянської Росії, де він як академік мав своїх щирих друзів, використавши ювілей найавторитетнішого тоді радянського мовознавця академіка Миколи Марра. Стаття й досі залишається невідомою дослідникам, не зареєстрована бібліографами. Зазначимо, що і в тяжких умовах 30-х років учений-патріот написав її українською мовою і такою вона побачила світ. Оригінал її не відомий. Безперечно, бачимо, що це тільки окрайці думок, спостережень надто важливих висновків про розвиток української історіографії, до яких спричинилося студіювання «Історії русів», Тому ми зробили спробу розвинути ці надзвичайно цінні і цікаві думки вченого.

З характеру і оформлення статті не важко помітити, що це чернетка розвідки з багатьма помилками, скороченнями, зрозумілими тільки авторові або фахівцеві. Вона пересипана цитатами із французьких і російських джерел, які подано українською мовою. Чимало скорочень, характерних для друкованих праць Грушевського взагалі, дуже ясно друкарських помилок, бо весь збірник російськомовний. Статтю склали в друкарні, де, очевидно, не було українських коректорів і бракувало окремих українських літер. Всі друкарські помилки на взірць: «Україні», «київські», «пояснюється», «кінець», «честью», «хронікерських», «разв'язку», скорочення «укр.», «Кор. описі», «Х-го» тощо виправлено і розкрито, а імена та ініціали додано. Звірити цитати з оригіналом «Истории Русов», «Кратким описанием Малороссии», працею Шерера тут, в Америці, ми не мали можливості.

Загалом стаття є важливим ключем для дослідження «Історії русів».

Монтреаль, травень, 1992